

Ольга МОРОЗОВА,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики музичного
мистецтва Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(Україна, Хмельницький) olgam66@i.ua

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У СТУДЕНТІВ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто теоретичні принципи становлення професійної самосвідомості як найбільш значущого компонента професійного розвитку особистості студентів. Відображено психолого-педагогічні підходи стосовно розкриття сутності і змісту поняття «самосвідомість»; показано специфічні особливості розвитку професійної самосвідомості у студентів вищих навчальних закладів і напрями вивчення цієї проблеми у психології та педагогіці. Також виділено особливості становлення професійної самосвідомості особистості студентського віку, проаналізовано структуру самосвідомості і динаміку розвитку, що дає можливість наблизитися до розуміння механізмів формування особистості майбутнього фахівця.

Ключові слова: розвиток, самооцінка, самоповага, самосвідомість, студентський вік.

Літ. 19/

Olha MOROZOVA,
Ph.D. In Education, associate professor of the Music Arts Theory and Methods
Department Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy
(Ukraine, Khmelnytskyi) olgam66@i.ua

DEVELOPMENT OF STUDENT'S PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECT

In the article it is covered the professional self-consciousness formation's theoretical principles as the most significant component of students' personality professional development. The author reveals the psychological and pedagogical approaches concerning the essence and content exposure of "self-consciousness" notion; specific peculiarities of higher educational establishments students professional self-consciousness development and this problem research trends in psychology and pedagogics. The professional self-consciousness formation peculiarities of a student's age personality have also been specified, and self-consciousness structure and dynamics of its development have been analyzed affording an opportunity to approach the understanding of a future specialist personality formation mechanisms.

Key words: development, self-appraisal, self-esteem, self-consciousness, students' age.

Ref. 19.

Ольга МОРОЗОВА,
кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории и методики музыкального
искусства Хмельницкой гуманитарно-педагогической академии
(Украина, Хмельницкий) olgam66@i.ua

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ У СТУДЕНТОВ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрены теоретические принципы становления профессионального самосознания как наиболее значимого компонента профессионального развития личности студентов. Отражены психолого-педагогические подходы по раскрытию сущности и содержания понятия

«самосознание»; показаны специфические особенности развития профессионального самосознания у студентов высших учебных заведений и направления изучения этой проблемы в психологии и педагогике. Также выделены особенности становления профессионального самосознания личности студенческого возраста, проанализирована структура самосознания и динамика его развития, что дает возможность приблизиться к пониманию механизмов формирования личности будущего специалиста.

Ключевые слова: развитие, самооценка, самоуважение, самосознание, студенческий возраст.
Лит. 19.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Проблема розвитку самосвідомості є однією з ключових у психології та педагогіці вищої школи України. Вона широко обговорюється в рамках вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень. Вивчення структури самосвідомості, динаміки її розвитку становить великий інтерес як у теоретичному, так і в практичному плані, оскільки дає змогу наблизитися до розуміння механізмів формування особистості майбутнього фахівця.

Актуальність теми цієї статті полягає у спробі розглянути особливості формування самосвідомості в студентському, тобто юнацькому, віці як важливому періоді особистісного й професійного самовизначення. Її теоретичну основу склали дослідження Л. Божович, Б. Гершунського, І. Кона, М. Лисіної, В. Опанасюка, А. Спіркіна, В. Столина, О. Тігаренко, І. Чеснокової та інших вітчизняних учених, а також – У. Джемса, Е. Еріксона, К. Роджерса і Р. Бернса. У роботах зазначених учених розглянуто питання, пов'язані із структурою самосвідомості, динамікою її розвитку в онтогенезі та соціально-перцептивними аспектами самосвідомості.

Метою статті є розкриття особливостей становлення професійної самосвідомості особистості студентського віку.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науці дослідження зазначеної проблеми сконцентровано, в основному, навколо трьох груп питань: філософсько-методологічні, історико-культурні аспекти самосвідомості, пов'язані з особистісною відповідальністю, моральним вибором, моральною самосвідомістю [2; 6; 8; 14]; загально-психологічні аспекти становлення самосвідомості у контексті проблеми розвитку особистості [13; 16; 19]; соціально-перцептивні аспекти самосвідомості, пов'язані з особливостями самооцінок, їх взаємозв'язком із оцінками оточуючих, із самосвідомістю та пізнанням інших людей [4; 9; 15].

У науковій літературі використовують найрізноманітніші терміни: «самосвідомість», «я», «Я-концепція», «уявлення про себе», «ставлення до себе», «самооцінка», «образ Я» тощо. Поняття «самосвідомість» використовується, як родове, для позначення всієї сфери в цілому, включаючи як процесуальні, так і структурні характеристики. Терміни «самосвідомість», «подання про себе» застосовують для опису когнітивної характеристики самосвідомості, знання людини про себе. Емоційний бік самосвідомості описується за допомогою термінів «ставлення до себе» й «самооцінка». В. Столін, наприклад, розглядає «образ Я» як структурне утворення самосвідомості, свого роду «підсумковий продукт» нерозривної діяльності трьох його аспектів – когнітивного, емоційного й регуляторного [15].

Найбільший інтерес у психологів викликає проблема виникнення самосвідомості, її структура й рівнева організація. І. Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості за критерієм тих рамок, у яких відбувається співвіднесення знань про себе. На першому рівні таке співвіднесення відбувається в рамках співставлення «Я» та «іншої людини». Спочатку якась властивість, якість сприймається й розуміється в іншій лю-

дині, а потім переноситься на себе. Відповідними внутрішніми прийомами самосвідомості переважно є самосприйняття й самоспостереження. На другому рівні співвіднесення знань про себе відбувається у процесі аутокомунікації, тобто в рамках «Я і Я». Людина оперує вже готовими знаннями про себе, певною мірою вже сформованими, отриманими в різний час, у різних ситуаціях. У якості специфічного внутрішнього прийому самосвідомості зазначається самоаналіз і самоосмислення. На цьому рівні людина співвідносить свою поведінку з тією мотивацією, яку вона реалізує. Оцінюються й самі мотиви з погляду суспільних і внутрішніх вимог. Вищого розвитку самосвідомість на другому рівні досягає при формуванні життєвих планів і цілей, своєї суспільної цінності, власної гідності [19].

І. Кон дещо інакше формулює рівневу концепцію образу «Я». Образ «Я» вчений розуміє як настановну систему; установки володіють трьома компонентами: когнітивним, афективним і похідним від перших двох – поведінковим. Нижній рівень образу «Я» становлять «неусвідомлені, уявлені тільки в переживанні установки, що традиційно асоціюються в психології з «самопочуттям» й емоційним ставленням до себе; вище розташовані усвідомлення й самооцінка окремих властивостей та якостей; потім ці частки самооцінки складаються у відносно цілісний образ; і сам цей образ «Я» вміщується в загальну систему ціннісних орієнтацій особистості, пов'язаних із усвідомленням нею цілей своєї життєдіяльності й засобів, необхідних для досягнення цих цілей [7].

С. Рубінштейн вважає, що «розвиток самосвідомості проходить через низку шаблів – від найновішого невідання стосовно самого себе до все більш поглибленого самопізнання, що з'єднується потім з усе більш певною й іноді нестійкою самооцінкою» [13, 245]. У. Джемс першим із психологів почав розробляти проблематику «Я-концепції». Глобальне, особистісне «Я» він розглядав, як подвійне утворення, у якому з'єднуються «Я-свідомість» і «Я-об'єкт». Це два боки однієї цілісності, що завжди існують одночасно. Один з них являє собою чистий досвід («Я-свідомість»), а інший – зміст цього досвіду («Я-об'єкт»). На думку У. Джемса, «Я-об'єкт», – це все те, що людина може назвати своїм. У цій сфері вчений виділяє чотири складові й розташовує їх у порядку значущості: духовне «Я», матеріальне «Я», соціальне «Я» та фізичне «Я» [1].

У теорії Е. Еріксона проблематика «Я-концепції» розглядається крізь призму его-ідентичності, тобто виникаючий на біологічній основі продукт певної культури. Формування ідентичності «Я-процесу», що є основою постійного розширення самосвідомості й самопізнання, Е. Еріксон розглядає як розвиток особистості, її самосвідомості, як послідовну зміну стадій, що мають свої особливості [18]. К. Роджерс розуміє під «Я-концепцією» сприйняття людиною самої себе, механізм, що контролює й інтегрує поведінку індивіда. Вчений розглядає самосвідомість із погляду розвитку в людини позитивного самосприйняття [1].

За результатами вивчення та аналізу наукових джерел з означеної проблеми, з'ясувалося, що у багатьох теоріях проблема самосвідомості є однією з основних. Більшість дослідників цієї проблеми вважають, що самосвідомість – це насамперед процес, за допомогою якого людина пізнає себе й ставиться до самого себе. Самосвідомість у діяльності особистості є особливо складним процесом опосередкованого пізнання себе, розгорнутим у часі, пов'язаним із рухом від одиничних ситуативних образів через інтеграцію подібних численних образів у цілісне утворення – у поняття свого власного «Я» як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів. Багатоступеневий і складний процес самопізнання сполучений з різноманітними переживаннями, які надалі також узагаль-

нуються в емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе. Крім того, самосвідомість – це динамічна система, що на різних вікових етапах має свої особливості.

Виятково важливою інстанцією самосвідомості багато в чому в ранній юності є самоповага. Це поняття є багатозначнішим, воно передбачає і задоволеність собою, і прийняття себе, і почуття власної гідності, і позитивне ставлення до себе, і узгодженість свого реального й ідеального «Я». Залежно від того, чи йдеться про цілісну самооцінку себе як особистості або про які-небудь окремі соціальні ролі, розрізняють загальну й окрему самоповагу. Оскільки висока самоповага асоціюється з позитивними, а низька – з негативними емоціями, мотив самоповаги – це «особиста потреба у максимізації переживання позитивних і мінімізації переживання негативних установок стосовно себе» [7].

Людина з високою самоповагою вважає себе не гіршою за інших, вірить у себе й у те, що може подолати свої недоліки. Низька самоповага, навпаки, припускає стійке почуття неповноцінності, що вельми негативно впливає на емоційне самопочуття й соціальну поведінку особистості. Для студентів із зниженою самоповагою характерною є загальна нестійкість образів «Я» і думок про себе. Студенти із зниженою самоповагою є особливо чутливими, вони хворобливіше, ніж інші, реагують на критику, сміх, осудження. Їх найбільше турбує погана думка оточення про них. Вони болісно реагують, якщо у них щось не виходить у роботі або якщо вони виявляють у собі якийсь недолік. Знижена повага до себе спонукає ухилятися від діяльності, в якій є момент змагання. Такі люди часто відмовляються від досягнення поставленої мети, тому що не вірять у власні сили [11].

У юнацькому віці в рамках становлення нового рівня самосвідомості відбувається і розвиток нового рівня ставлення до себе. Одним із центральних моментів тут є зміна критеріїв самооцінки – вони зміщуються «(...) всередину, здобуваючи якісно інші форми, порівняно із критеріями оцінювання людиною інших людей. Оцінка окремих якостей особистості відіграє у такому ставленні до себе підпорядковану роль, а провідним стає дещо загальне, цілісне «прийняття себе», «самоповага». Саме замолоду формується емоційно-ціннісне ставлення до себе, тобто «оперативне самооцінювання» починає ґрунтуватися на відповідності поведінки, власних поглядів і переконань, результатів діяльності» [17].

Самооцінюванню відводиться провідна роль у вивченні проблем розвитку самосвідомості. Самооцінювання – це оцінювання особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей [12]. Самооцінювання характеризується як стрижень процесу самоусвідомлення, показник індивідуального рівня його розвитку, що інтегрує особистісний аспект, органічно включений у процес самопізнання.

Виконуючи регулятивні функції, самооцінювання як процес і самооцінка як результат є необхідними внутрішніми умовами організації особистістю своєї поведінки, діяльності, взаємин. Вони є найважливішими чинниками мобілізації людиною своїх сил, реалізації прихованих можливостей, творчого потенціалу [3].

Результати аналізу багатьох досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів і педагогів свідчать про те, що ефективне вирішення проблем самосвідомості, самовизначення, самоствердження неможливе поза спілкуванням з навколишніми людьми, без їхньої допомоги [5].

У юнацькому віці спостерігаються дві протилежні тенденції у спілкуванні: розширення його сфери з одного боку, і зростаюча індивідуалізація, відокремлення – з іншого. Замолоду загострюються здібності до відчуження станів інших осіб, здатності

переживати емоційно ці стани як свої. Саме тому юність може бути настільки чутливою, настільки тонкою у своїх проявах до інших людей, в ідентифікації з ними. Таким чином, самосвідомість у юнацькому віці набуває якісно-специфічного характеру. Вона пов'язана з необхідністю оцінювати якості своєї особистості з урахуванням конкретних життєвих прагнень, у зв'язку із вирішенням завдань професійного самовизначення.

Професіоналізація як форма становлення суб'єкта діяльності впливає на всі рівні самосвідомості. Професійна самосвідомість є одним з найважливіших компонентів самосвідомості людини як суб'єкта діяльності. Формування професійної самосвідомості відбувається на тлі соціального досвіду особистості із включенням цього досвіду в «професійне Я» особистості [10].

Проаналізувавши різноманітні підходи до розуміння професійної самосвідомості, ми з'ясували, що професійна самосвідомість – це усвідомлення людиною своєї належності до певної професійної групи; це пізнання й самооцінка професійних якостей і ставлення до них; це виборча діяльність самосвідомості особистості, підпорядкована завданням професійного самовизначення; це усвідомлення себе як суб'єкта своєї професійної діяльності. Різні інтерпретації терміна «професійна самосвідомість», на нашу думку, не суперечать один одному, а скоріше взаємодоповнюють, віддзеркалюючи різні аспекти цього широкого поняття.

У професіонала, який володіє достатнім рівнем самосвідомості, підвищується впевненість у собі, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації. У процесі професіоналізації змінюється й професійна самосвідомість. Вона розширюється, змінюються критерії оцінювання своїх професійних можливостей. У більшості досліджень провідними компонентами професійної самосвідомості вважають такі закономірності: самосвідомості від провідної діяльності попереднього періоду; самосвідомості від виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності, відкриття «Я»; самосвідомості від професійного самовизначення.

Висновки. Головний психологічний набуток у студентському віці – це відкриття свого внутрішнього світу, що виникає у процесі соціальної взаємодії. Таким чином, проблема професійної самосвідомості особистості є однією з найактуальніших для сучасної педагогіки та психології вищої школи в Україні. Це зумовлено тим, що глибоке дослідження професійної самосвідомості особистості відповідає нагальним потребам народного господарства. Крім того, професійна самосвідомість є найбільш значущим компонентом професійного розвитку людини.

Перспективним напрямком подальшого дослідження проблеми, на наш погляд, є вивчення галузевих особливостей розвитку професійної самосвідомості особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бернс Р. Развитие Я концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 468 с.
2. Божович Л. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 342 с.
3. Варченко І. Особистість, колектив, соціум: взаємодія та перспективи розвитку / І. Варченко. – Одеса : Форум, 2006. – 388 с.
4. Захарова А. Структурно-динамическая модель самооценки / А. Захарова // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 5–14.
5. Ковальчук П. Педагогічна психологія : навчальний посібник / П. Ковальчук, А. Онишко, О. Петровська. – Львів : Трембіта, 2003. – 584 с.
6. Кон И. В поисках себя : личность и ее самосознание / И. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 358 с.
7. Кон И. Открытие Я / И. Кон. – М. : Просвещение, 1978. – 372 с.

8. Кон И. Психология ранней юности / И. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 486 с.
9. Липкина А. Самооценка школьника / А. Липкина. – М. : Просвещение, 1976. – 286 с.
10. Митина Л. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28–38.
11. Опанасюк В. Вікові особливості студентів: психолого-педагогічний аспект / В. Опанасюк. – Харків : Omega, 2005. – 328 с.
12. Психологічний словник / [за ред. В.І. Войтка]. – К. : Либідь, 2002. – 227 с.
13. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 496 с.
14. Спиркин А. Сознание и самосознание / А. Спиркин. – М. : Просвещение, 1972. – 538 с.
15. Столин В. Самосознание личности / В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 264 с.
16. Тітаренко О. Розвиток моральної самосвідомості студентів гуманітарних факультетів / О. Тітаренко. – К. : Наука, 2003. – 364 с.
17. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / [под ред. И.В. Дубровиной]. – М. : Педагогика, 1987. – 376 с.
18. Цукерман Г. Психология саморазвития / Г. Цукерман, Б. Мастеров. – М. : Просвещение, 1995. – 388 с.
19. Чеснокова И. Проблема самосознания в психологии / И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 384 с.

REFERENGES

1. Berns R. Razvitie Ja koncepcii i vospitanie / R. Berns. – М. : Progress, 1986. – 468 s.
2. Bozhovich L. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste / L. Bozhovich. – М. : Prosveshhenie, 1968. – 342 s.
3. Varchenko I. Osobistist', kolektiv, socium: vzaemodija ta perspektivi rozvitku / I. Varchenko. – Odesa : Forum, 2006. – 388 s.
4. Zaharova A. Strukturno-dinamicheskaja model' samoocenki / A. Zaharova // Voprosy psihologii. – 1989. – № 1. – S. 5–14.
5. Koval'chuk P. Pedagogichna psihologija : navchal'nij posibnik / P. Koval'chuk, A. Onishko, O. Petrovs'ka. – L'viv : Trembita, 2003. – 584 s.
6. Kon I. V poiskah sebja : lichnost' i ee samosoznanie / I. Kon. – М. : Politizdat, 1984. – 358 s.
7. Kon I. Otkrytie Ja / I. Kon. – М. : Prosveshhenie, 1978. – 372 s.
8. Kon I. Psihologija rannej junosti / I. Kon. – М. : Prosveshhenie, 1989. – 486 s.
9. Lipkina A. Samoocenka shkol'nika / A. Lipkina. – М. : Prosveshhenie, 1976. – 286 s.
10. Mitina L. Lichnostnoe i professional'noe razvitie cheloveka v novyh social'no-jekonomicheskikh uslovijah / L. Mitina // Voprosy psihologii. – 1997. – № 4. – S. 28–38.
11. Opanasjuk V. Vikovi osoblivosti studentiv: psihologo-pedagogichnij aspekt / V. Opanasjuk. – Harkiv : Omega, 2005. – 328 s.
12. Psihologichnij slovnik / [za red. V.I. Vojtka]. – К. : Libid', 2002. – 227 s.
13. Rubinshtejn S. Osnovy obshhej psihologii / S. Rubinshtejn. – М. : Pedagogika, 1989. – 496 s.
14. Spirkin A. Soznanie i samosoznanie / A. Spirkin. – М. : Prosveshhenie, 1972. – 538 s.
15. Stolin V. Samosoznanie lichnosti / V. Stolin. – М. : MGU, 1983. – 264 s.
16. Titarenko O. Rozvitok moral'noi samosvidomosti studentiv gumanitarnih fakul'tetiv / O. Titarenko. – К. : Nauka, 2003. – 364 s.
17. Formirovanie lichnosti v perehodnyj period: ot podrostkovogo k junosheskomu vozrastu / [pod red. I.V. Dubrovinoj]. – М. : Pedagogika, 1987. – 376 s.
18. Cukerman G. Psihologija samorazvitija / G. Cukerman, B. Masterov. – М. : Prosveshhenie, 1995. – 388 s.
19. Chesnokova I. Problema samosoznaniya v psihologii / I. Chesnokova. – М. : Nauka, 1977. – 384 s.

Стаття подано до редакції 05.04.2015 р.